

**ЧЕТЬЯ-МІНЕЯ 1489 р. – ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКА,
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА (ПАЛЕОГРАФІЧНИЙ ОПИС)**

Перекладати конфесійні пам'ятки народною мовою, як стверджує В. Русанівський, першими серед усіх слов'янських народів почали чехи ще в останній чверті XIV ст.¹ Спробою такого перекладу і є Четья 1489 р., яку деякі автори називають Апостолом XV ст.², або Четьсю-Мінеєю³, чи Мінеєю⁴. Досліджувана пам'ятка зберігається в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім.

В.В. Вернадського НАН України під шифром ДА / 415 л. (ф. 301. ЦАМ КДА. № 415 л.) Вперше про Четью повідомив М. Петров⁵.

Матеріали Четьї використовують у своїх працях багато дослідників (О.Соболевський⁶, І.Недешев⁷, Ю.Карський⁸, М.Карпинський⁹, В.Перетц¹⁰). Мову цієї

 Історія мови

¹Русанівський В.М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI – XVII ст. Міжнародний з'їзд славістів. – К., 1973. – С. 21.

²Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматики української мови. – К., 1980, – С. 25.

³Плющ П.П. Нариси з історії української літературної мови. – К., 1958. – С. 74.

⁴Грушевський М. Вплив чеського національного руху XIV – XV вв. в українському житті і творчості, як проблема досліду // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці філологічної секції. – Львів, 1925. – Т. 141 – 143. – С. 9 – 10.

⁵Труды Киевской Духовной Академии. – 1880. – Т. 3. – С. 147. І ще: Петров Н.И. Рукописная „Четья” 1397 г. // Русский филологический вестник. – Варшава, 1881. – № 3. – С. 54 – 57.

⁶Соболевский А. Очерки по истории русского языка. – К., 1884; його ж. Лекции по истории русского языка. – 2-е изд. – К., 1891.

⁷Недешев И. Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров. – Варшава, 1884.

⁸Карский Е. Белорусы. Язык белорусского племени. Исторический очерк звуков белорусского наречия. – Варшава, 1908. – Т.2.

⁹Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года // Русский филологический вестник. 1889. - № 1. – С. 59 – 106.

¹⁰Перетц В.Н. К изучению Четьи 1489 г.// Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII вв. – Л., 1928. – Вып. 2. – С. 1 – 107.

пам'ятки вивчали М.Грушевський¹¹, П.Плющ¹², А.Журавський¹³, В.Русанівський, В.Німчук¹⁴, К.Симонова¹⁵, Д.Гринчишин¹⁶ та ін.

Ще М.Грушевський зауважив, що в Четьї помітний вплив простої мови, підкреслив, що пам'ятка докладно локалізована, має точну дату й місце переписування, а також у ній названо автора. Він робив спроби з'ясувати локалізацію згаданого місця переписування пам'ятки – Воинь, а також походження осіб, згаданих на 287 аркуші. Він звернув увагу на те, що старослов'янська мова в пам'ятці насичена формами, вимовою і словами живої народної мови.

Нам відома Четья 1489 року в копії, як свідчить кіноварний запис на звороті 286 аркуша цієї книги: „□□ѣ □□ • ѡѣ □□ • индикта □□ • ѡѣ • (тобто 1489 р.). Отже, цілком ймовірно, що оригінал пам'ятки був написаний раніше. Основою для оригіналу стали, як стверджує В.Перетц¹⁷, слов'яноруські тексти житійної та проповідницької літератури, які автор перекладу використовував цілком вільно. Писар скорочував текст, змінював та доповнював його таким чином, що часом складно встановити співвідношення та залежність цього тексту від слов'яно-руських оригіналів. Основною метою українського перекладу церковнослов'янського тексту, за спостереженнями В.Перетца¹⁸, було скорочення оригіналу і наближення мови тексту до живої народної мови. Аргументом на користь цього свідчення є те, що писар часто робив доповнення якщо вважав їх необхідними зі стилістичного погляду, вільно переказував церковнослов'янський текст, а також уводив глоси – пояснення незрозумілих або невживаних (чи маловживаних) слів розмовними. Про намагання писаря наблизити текст Четьї до народнорозмовної мови можуть свідчити хоча б такі приклади: □ѣ □□, □ѣ □□□□ □ѣ □□□ (357 зв.), □□□□, □ѣ □□□□ □□ѣ □□ (292), □□ѣ □□ ѡѣ □□□□ □ѣ □ѣ □□□□□ѣ (□), □ѣ □□□□ □□ □□ѣ □ѣ (□) (334 зв.), ѡ □□□□□□□□ 8 □□□□□ (□) (336 зв.), □□ѣ □□□□ (□□□□□□□) (262),

¹¹Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1926. – Т. 5, вип. 1. – С. 99.

¹²Плющ П.П. Названа праця. – С. 74.

¹³Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінськ, 1967. – Т.1. – С. 84 – 89.

¹⁴Русанівський В.М., Німчук В.В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі в XI – XIII ст. // IX Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янське мовознавство: Доповіді. – К., 1983. – С.200.

¹⁵Симонова К.С.Українська мова в конфесійному письменстві XV ст.. (на матеріалі „Четьї”(1489) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989. – С. 56 – 79.

¹⁶Дмитро Гринчишин. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови //Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХХІХ. Праці філологічної секції. – Львів, 1995. – С. 251 – 276.

¹⁷Перетц В.Н. Названа праця. – С. 1 – 107.

¹⁸Там само.

¹⁹У круглих дужках в цитатах подаємо надрядкові написання в тексті пам'ятки.

□□□□□□□□ (□□□□□) (262), □□□□□□[†]□ (□□□□□) (262) та багато інших. (Глос, поєднаних словом □€□□□□, у пам'ятці виявлено 47, словом □□□€□□□[†]□ (□□□€□□□[†]□) – 21, словом □□□□□□□□□[†]□ – 24).

Про переписувача досліджуваної Четві свідчить запис, зроблений на звороті 286 аркуша: „□ □□□(□) □□□ □□□□□□□□ □□□□ □(□□) □€€□□□ □ □□□□ □□□□(□)□□ □□□□(□)□□□(□) □□□□□□□□ □□□□ □□□□□□(□)□□(□) □□□ □€□□w□□□□ □□□□□□□□ □(□) □ □□□□□□□□□□□”. Бачимо, що в записі згадана митрополія. Це дало підставу окремим дослідникам (В. Перетц²⁰, В. Німчук²¹) зробити припущення: оскільки митрополія була тільки в Києві і, то тільки там міг придбати оригінал рукопису Березка, з якого виготовлено копію. Проте Д. Гринчишин припускає, що в Києві з рукописом ознайомився лише батько Березки, а до рук сина він потрапив у Новгородку, резиденції Київської митрополії, де служив його батько. У цьому записі зафіксовано й місце переписування пам'ятки – Кам'янець, а також названо ім'я великого короля Андрія, за панування якого переписано пам'ятку. Незважаючи на те, що в пам'ятці вказано місце переписування книги, і досі не з'ясовано питання, про який Кам'янець йдеться: Кам'янець-Литовський, Кам'янець-Подільський чи ще якийсь інший, адже в Україні та Білорусії їх було кілька. Беручи до уваги те, що в записі згадується ім'я короля Андрія (а це, за твердженням В.Перетца²², ім'я польського короля Андрія-Казимира Ягелловича, який був обраний королем Великого Князівства Литовського в 1440 р. і який помер у Гродні 1492 р.), можна твердити, що переписування Четві було здійснено в Кам'янці, містечку Берестейського повіту.

23

Наприкінці XVII ст. Четя була оправлена (переплетена)²³, про що свідчить запис на 287 аркуші: „□□□8 • □□□s • w□□□□€□ □□□□ □□□□ □□▲ w□□□ Iw□□□□ □□□□□□□□ □□€□□.: □□□□□□ □□†□□□□□”, який, за твердженням М.Грушевського²⁴, проживав у Воїні (суч. Вогині), що на території Холмищини. Варто погодитися з тим, що тлумачити прикметник воинский словом „військовий”, як це робить М.Карпинський, немає підстав²⁵, бо таких військових священиків не було. Їх справді

²⁰Перетц В.Н. Названа праця. – С. 1 – 107.

²¹ Німчук В. Русанівський В. Цінний внесок в історію мов східнослов'янських народів // Мовознавство. – 1979. – № 1. – С. 73.

²² Перетц В.Н. Перетц В.Н. Названа праця. – С. 1 – 107.. – С. 1 – 107.

²³ Д. Гринчишин помилково витлумачує слово вправдана як вказівку на те, що в «рукописну копію Четві були внесені поправки». Див.: Дмитро Гринчишин. Названа праця. – С. 254.

²⁴Грушевський М. Історія української літератури. – С. 99.

²⁵Таку думку висловлює і Д.Гринчишин. Див.: Дмитро Гринчишин Названа

називали за місцем проживання або за місцем відправи богослужби (сучасна назва „капелан”).

У досліджуваній пам'ятці 375 сторінок, за змістом вона розпадається на дві неоднакові частини: перша налічує 287 сторінок, друга – 88. Перша частина нагадує Четью-Мінею – збірник житій святих і похвальні слова на честь свят Господа Бога та Богородиці, а також окремих святих, друга – поєднання Бесід Івана Золотоустого й Ізмарагда²⁶.

За графічними, орфографічними атрибутами, за старанністю переписування пам'ятки й мовними рисами частини пам'ятки теж неоднакові. Перша частина написана старанно, а в другій частині є багато виправлень, заміни одних літер іншими, закреслення неправильно вживаних (написаних) або малозрозумілих слів словами загальнонародними. Наприклад, □□□□□ виправлено на □†□□□□ (361), □□□□□€ □□ □□□€ (301 зв.), □□□□□ на □†□□ (301 зв.), □□□□□ на □□□□□□ (306зв.) та інші. Подібними виправленнями писар прагнув наблизити текст до тогочасної розмовної мови. У другій частині частіше порівняно з першою трапляються форми аориста та імперфекта, неповноголосні форми, закінчення **-аго** в родовому відмінку однини чоловічого і середнього роду прикметників, дієприкметників, прикметникових займенників, **ж** на місці **ю** та **у**, значно частіше використовуються глоси.

Пам'ятка оправлена 1686 р. (оправа, ймовірно, поновлена 1873 р.; під час поновлення оправи книги дошки зі зворотів заклеєно папером; шкіра на кутках кришок потерта; корінець зберігся тільки частково, відірваний від верхньої кришки) темно-коричневою шкірою з орнаментом сліпого тиснення, в центрі – візерунок: в овалі поміщено розп'яття Христа з чотирма фігурами, що стоять по боках (трьома фігурами святих з німбами над головою та фігурою, ймовірно, у військових обладунках – з шоломом на голові), який включений у ромб, а ромб у свою чергу включений у прямокутник з тисненими квітками і кленовими листками. Прямокутник обведений двома рядами рослинного орнаменту, відмежованих один від одного витисненими трьома паралельними лініями.

Пам'ятка оправлена в дерев'яні палітурки (дощечки розміром 290×190×80 і товщиною приблизно 1 см), обтягнені гарно вичищеною тонкою, напевно, телячою, шкірою з тисненим візерунком. Шкіряна оправа значно пошкоджена: як корінець, так і верхня титульна обкладинка з правого нижнього боку вирваний замок. Замки – із шкіри та бронзи. зламані, в обох відсутні частинки на титульній обкладинці, а у верхньому – і друга, нижня частинки, помітний тільки залишок шкіри на другій, зворотній обкладинці.

праця. – С. 251 – 276.

²⁶ Перетц В.Н. Названа праця. – С. 1 – 107.

Задня, зворотна обкладинка оформлена відмінно від титульної: її оформлення включає 5 концентричних прямокутників різних розмірів: центральний перекреслений по діагоналях і по горизонталі двома втисненими лініями, які по діагоналях захоплюють і три наступних прямокутники; усі прямокутники відділені один від одного рослинним орнаментом. Корінець поділений на 5 частин випуклими, витисненими товстими лініями та по 3 тонкі лінії по обидва боки від них.

Пам'ятка складається із 378 аркушів: чисті аркуші 275, 376 – 378 (форзаци) – вклеєні пізніше з іншого паперу, на них є записи польською мовою, ймовірно власницькі (підписи власників Четьї), випадають – 6, 87, 215, 216, 236, 275, 276, 304, деякі аркуші зшиті і склеєні всередині вузькими смужками іншого паперу. 1 аркуш оздоблений узором з обведених переплетених ромбів, обмальованих прямокутником, на звороті нижньої кришки оправи є запис зеленим чорнилом „Всього в цій книзі 375 арк. Зав. Відділом Письма й Друку Лаврського Музею П.Поповъ”. На форзаци верхньої кришки оправи, коричневим чорнилом написано „Adam Antonuk”²⁷. На форзаци нижньої кришки оправи, а також на аркушах 377 зв., 379 – 379 зв., коричневим чорнилом зроблено запис: „Іосифъ Еустакевичъ, 1873 году”, а також на аркуші 378 коричневим чорнилом записано „Даниль Еустакевичъ 12 февраля 1873 года”.

Рукопис пошкоджений вологою, зокрема аркуші 1 та 374, 375 через що на них частково втрачений текст; аркуші 286 – 288, 296, 374 мають ветхі поля; аркуші 1 – 3, 87, 286 – 288, 319, 323, 327, 336, 367, 374 розірвані; аркуші 1 -3, 6, 135 зв., 196, 198, 251 зв., 287 зв. – 288, 295 – 296, 304, 306 зв., 311 – 312 зв., 375 376 підклеєні під час реставрації пам'ятки; на окремих аркушах трапляються воскові плями та дірки; випадають з блока книги аркуші 6, 86, 87, 95, 173, 236, 275 – 276, 302 – 304.

У пам'ятці є дві заставки: на початку Четьї-Мінеї, 1 аркуш, виконана в плетінчастому стилі коричневим чорнилом, а також на 288 аркуші, зроблена коричневим чорнилом та кіновар'ю. Заголовки кожної проповіді на відповідний місяць, що містять елементи в'язі, а також заголовки до окремих розділів, початкові заголовні букви написані кіновар'ю і великими тонкими літерами з рослинними елементами.

Перший абзац кожної чергової розповіді про святого чи проповіді написаний червоним чорнилом. Далі текст у пам'ятці поданий на сторінці (формату 275×190, краї обрізані) двома колонками на кожній

²⁷ Л.Гнатенко помилково передає цей запис як „Adam Antowuk”. Див.: Людмила Гнатенко. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. // З фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог. – К., 2003. – 194 с. + 158 ілюстрацій.

сторінці, по 26 рядків у кожній колонці (розміри тексту 220×150, розміри кожної колонки 220×65); почерк – півустав²⁸, використано темно-коричнєве чорнило, а також кіновар. Л.Гнатенко відзначає, що в пам'ятці є три типи різних почерків „півуставу останньої чверті XV ст., середнього недбалого з легким нахилом уліво”: 1) поповича Березки, аркуші 1 – 147 зв., 276 – 286 зв., 287 – 287 зв.; 2) 147 зв. – 207 зв.; 3) 208 – 274. Одним почерком написаний Златоуст п'ятдесятний, аркуші 288 – 375 зв.²⁹

Перший аркуш з правого боку пошкоджений: був залитий, через те текст внизу лівої колонки та згори вниз скраю правої колонки не відчитується, бо перший аркуш справа і вгорі, і внизу підклеєний смужкою паперу.

Пам'ятка неодноразово реставрована, оправлена 1686 р., з кириличною пагінацією аркушів і пізніше пронумерованими аркушами арабськими цифрами від 1 до 378. Переписувачем зроблена суцільна пагінація коричневим чорнилом кириличними літерами з титлом (кириличною цифір'ю) у верхній частині аркуша поміж колонками для двох пам'яток; 4 аркуш не пагінований (?) літерами³⁰. Л.Гнатенко робить припущення, що ця пагінація була зроблена при оправленні книги. Нумерація аркушів також суцільна для двох пам'яток, зроблена чорним чорнилом П.М. Поповим у першій чверті XX ст. – відповідно до неї 375 аркушів. Також поряд наявна пізніша нумерація, зроблена олівцем – відповідно до неї 379 аркушів.

Аркуші з 1 по 6 – у місці прикріплення нижнього замка мають вирвані частини листків, ймовірно від тертя замочка по листках.

Іноді орнаментована початкова літера нової розповіді, писана червоним чорнилом, проходить (просвічується) крізь папір на зворотний бік сторінки (224, 372 – фарба початкової літери пробиває на 372 зв. і аж на 373 аркуш.). Або перший рядок весь написаний великими буквами, а далі звичайними. Так оформлено початок кожного опису, присвяченого окремому святому. Іноді такими ж великими буквами завершується текст про окремого святого (119 зв., 286 зв.). Іноді перший абзац написаний чорним чорнилом, тільки перша літера в рядку написана червоним чорнилом (кіновар'ю), але однакового розміру з усіма іншими (157).

Орнаментовано і написано червоним чорнилом (кіновар'ю) також першу букву початку тексту житія святого (163 зв., 174 зв., 195 зв., 205, 224 зв. та ін.). Орнамент часто використаний у вигляді залитих

²⁸ Д.Гринчишин визначає тип письма пам'ятки як устав. Див: Гринчишин Д. Названа праця. – С. 270.

²⁹ Л. Гнатенко. Названа праця.

³⁰ Д.Гринчишин помилково зауважує, що пам'ятка не пагінована. Див: Гринчишин Д. Названа праця. – С. 270.

чорнилом чорного або червоного кольору ромбів, які чергуються, і обведених незафарбованою смужкою із лінійним орнаментом всередині. На 286 зв. червоним чорнилом (кіновар'ю) написана ціла права колонка, шестикутні зірки – на аркуші 143, вицвіло чорнило і не відчитується 287 зворот.

Наявні пошкодження пам'ятки різного типу: з утратеним (відірваним) текстом – 288, 288 зв.; залиті водою, відреставровані з поновленими літерами – 304, 374. Також досить пошкоджений останній 374 та 375 аркуші – з правого краю у них повиривані частинки, 375 – ще й залитий, пізніше кількаразово реставрований. Через те праву колонку на 374 та ліву на 374 зв. важко точно відчитати: бракує літер з краю аркуша (вирвані частини паперу), а на 375 аркуші не можна відчитати праву колонку від третини вниз, а на 375 звороті – ліву та кінець правої колонки.

Досить докладний палеографічний опис пам'ятки, а також опис наявних на папері пам'ятки водяних знаків зробила Л. Гнатенко: перший - *голова бика, між рогами хрест, обвитий змією*, арк. 1 – 141, 149 – 226; другий - *голова бика, між рогами вісь з квіткою, під головою хрест*, арк. 144 – 148, 230 – 258, 268, 277 – 281, третій - *голова бика, між рогами вісь з квіткою, під головою вісь з трикутником*, арк. 260 – 266, 269 – 272, 282 – 285, четвертий - *голова бика, між рогами вісь з квіткою, посередині осі корона*, арк. 288 – 374.³¹ Проведений нами аналіз усіх філіграней, – твердить дослідниця, – вказує на те, що часом створення обох частин збірника є остання чверть XV ст.³² Д.Гринчишин відзначає на папері досліджуваної пам'ятки тільки два водяні знаки: на одному з них зображено голову бика з хрестом між рогами, навколо якого обвивається змія; на другому водяному знакові на останніх аркушах пам'ятки зображена також голова бика з рисою між рогами, на кінці якої є квітка³².

Досліджувана пам'ятка є першою відомою на сьогодні спробою зближення мови культових книг з живою народною мовою. Як зазначає П. Плющ, Четья 1489 р. є „праматір'ю численних перекладів церковних книг на так звану „просту мову“, зроблених на Україні в XVI та XVII ст.”³³ В. Перетц³⁴ вважав Четью однією з найдавніших пам'яток, яка є перекладом давнього церковнослов'янського тексту на „нову” мову.

Четья досить виразно фіксує трансформацію церковнослов'янської мови в українську через насичення першої елементами української мови на різних мовних рівнях: у фонетиці, морфології, лексиці, синтаксисі, тим самим дає можливість

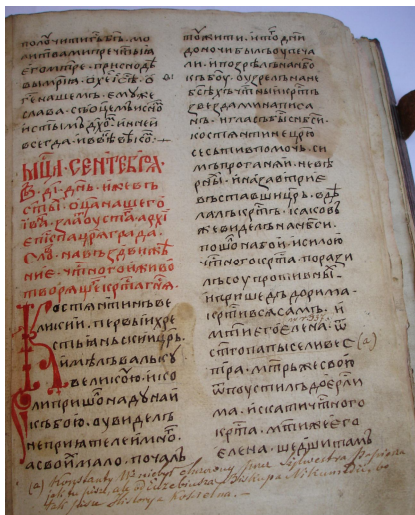
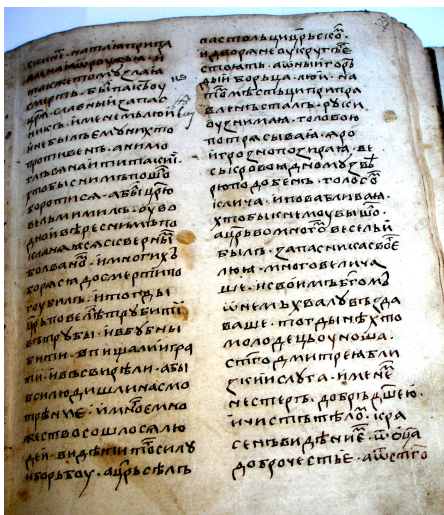
³¹ Л. Гнатенко. Названа праця.

³² Гринчишин Д. Названа праця. – С. 271.

³³ Плющ П.П. Названа праця. – С. 74.

³⁴ Перетц В.Н. Названа праця. – С. 1-107.

простежити взаємодію церковнослов'янської мови з живою народнорозмовною українською мовою.

У статті використано ілюстрації аркушів оригіналу

Четьї-Мінеї 1489 року